

**ACTAS DO CONGRESO INTERNACIONAL
“O EXILIO GALEGO”
(Do 24 ao 29 de setembro de 2001)**

ANACOS D’A VIDA D’UNHA MULLER GALEGA: SILENCIO E HISTORIA. (AS MEMORIAS DE M.^a DE LOS ANGELES TOBÍO)

Kathleen March
Universidad de Maine (EE.UU.)

O xénero dos textos persoais abrangue diversas modalidades, semellantes en parte, aínda que non totalmente. A autobiografía é a historia case completa dunha vida, contada máis ou menos cronoloxicamente. A memoria, en troques, adoita ser máis parcial, selectiva, no seu contido. A testemuña normalmente enfoca aínda máis unha idea ou situación histórico-política e conleva a intención de dar conta no senso dunha obriga ou urxencia. Pode ter un propósito relixioso, mais en zonas como Latinoamérica a testemuña é maiormente un texto que revela – e denuncia – feitos políticos, inxustos.

Aínda que os exemplos da narración personal son antigos, a crítica literaria recente máis dunha vez subliña a súa popularidade actual. Claro está, cómpre analizar por que o autobiográfico atrae aos autores e ao público. Shoshana Felman, no libro *Testimony. Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*, observa que:

As a relation to events, testimony seems to be composed of bits and pieces of a memory that has been overwhelmed by occurrences that have not settled into understanding or remembrance, acts that cannot be constructed as knowledge nor assimilated into full cognition, events in excess of our frame of reference, (5)

Neste senso, a testemuña ten un carácter inmediato que se cadra o xénero da memoria non ten. Ao mesmo tempo, Leigh Gilmore, no seu libro *The Limits of Autobiography. Trauma and Testimony*, reitera o feito de estarmos en

medio dun boom deste xénero, coa experiencia traumática como central para eses proxectos narrativos.

O documento obxecto da nosa atención hoxe ten importancia por múltiples razóns. Son tantas, e tan complexas, que só poderán anotar-se brevemente aquí, mais servan para vindeiros lectores e achegamentos críticos. Salientemos que, xunto coa popularidade actual do xénero, hai en certos sectores unha perda da memoria histórica que *Anacos* quer contraarrestar. Tampouco queremos esquecer a súa natureza híbrida en canto texto.

As memorias de María de los Angeles Tobío Fernández foron escritas arredor do ano 80 – data que figura só de paso no texto. Non se indica o lugar no que se escribiron, mais puido ser Madrid, cidade na que voltara a residir temporalmente por razóns familiares. O manuscrito está composto de 199 carillas non numeradas de blok, con o título indicado, e abranguen os primeiros anos da nenez da autora, en Viveiro, até uns anos non moi precisos, a xulgar, a década dos 40. Un resumo do contido incluiría: os primeiros anos en Viveiro, os estudos en Santiago, a universidade santiaguesa, o matrimonio, a Guerra Civil, coa fuxida a Franza, o exilio en México, o regreso a España/Galiza.

Non me vou deter nos motivos da redacción do manuscrito. De todos os xeitos, escritas pouco despois dos 70 anos de idade, son estas memorias un acto consecuente dunha autora que pola súa profesión de bibliotecaria estaba afeita a organizar e catalogar material documental e que portanto era consciente de que podía ter un valor histórico a súa propia vida, polas súas circunstancias vivenciais. Pensemos que nestes *Anacos* o tempo axuda a facer e reafirmar a escolma dos datos a contar, as anécdotas, as impresións e os nomes de resonancia que houbo entre amigos e coñecidos. Como recién-casada, soia en Ourense, a súa vida social incluía a compañía das donas de Ramón Otero Pedrayo, Vicente Risco e Florentino Cuevillas, por exemplo. No exilio de México, os coñecidos incluirían a Lázaro Cárdenas, Indalecio Prieto e Pedro Garfias, entre outros.

Agás os detalles particulares do manuscrito que constitúen o marco histórico, cómpre velo nun contexto máis amplo. Desta complexidade,

repetimos, podemos e debemos tirar máis dun ponto de valor, sobor de todo no aspecto do xénero literario:

1. En primeiro lugar, é un texto redactado íntegramente en galego, o que fai que entre de cheo no corpus da literature deste país. A decisión da autora de empregar a lingua galega fai-se aínda máis significativa cando se pensa que ela foi educada en castelán e que na vida normal ou diaria o castelán fora a sua lingua principal. Tamén os anos percorridos nestas páxinas corresponden a unha xeira de pre-normativización e, claro está, de non normalización. Do galego que atopamos nestas páxinas podería-se dicer moito, polo que mostra dos coñecementos da lingua oral, espontánea e dialectal dunha persoa nada e criada na Galiza da preguerra. É un galego que pola sua ortografía (representante dunha fonética non moi mediatizada por posteriores regulacións) e malia certas incursions do castelán, sería preciso gardalo nunha futura publicación do manuscrito. Neste senso, *Anacos* ten o valor dun documento lingüístico producido como obra única dunha persoa castelanfalante aínda que grande leitora da literature galega.
2. En segundo lugar, *Anacos* é unha testemuña persoal da Guerra civil e o resultante exilio. Como tal, é un valioso texto histórico que contén os nomes de moitas persoas e lugares, datas e feitos, dun momento que é preciso non esquecer. É, se se quer, unha mostra da intrahistoria na sua definición acostumada, dun país roto pola guerra mais non desaparecido. Por iso, e cecáis máis para certos lectores que para outros, o manuscrito ten un leve ton elexíaco, é un esforzo por inscribir, no valeiro do paso do tempo e na ameaza dunha memoria que puidese enfraquecer ou desaparecer, a destilación dunhas verdades fundamentais ainda para o momento actual.
3. En terceiro lugar o texto de María Tobío Fernández ven ser un dos poucos feitos por unha muller, e cecáis sexa a única testemuña feminina en galego que se saiba de momento. Como tal presenta un

feixe de características que lle conferen a devandita complexidade: pertence ao xénero testimonial, mostra unha perspectiva feminina, é obra en galego, todas as cais colaboran para crear unha amplitude pola que o manuscrito acada un nivel maior que o simples número de páxinas ou o contido concreto poidan indicar.

Por exemplo, Long (*Telling Women’s Lives*) reitera o contraste público/privado nas narrativas escritas por mulleres. No caso dunhas memorias, podería-se esperar unha meirande intimidade e atención ao privado. Sen embargo, cando o personal ten o contexto dunha guerra, non é posíbel nen xusto separalo do político. Cada acto de supervivencia e defensa da familia é tamén un acto contra unhas forzas enemigas, identificabeis e rexeitadas pola súa ideoloxía. A morte dun fillo pode ser causada, se non por unhas bombas, pola ameaza delas ou polas carencias que ocasionan, e por iso o que se vive é un estado de terror que non se esquece xamais e do que ninguén sae sen ser transformado, como con calquer momento de verdade.

Carolyn Barros subliña a transformación como metáfora central da autobiografía:

The what happened is “I have changed”. The elements of that change, in the very simplest of terms, are the *who* of the change; the *type* or kind of change; and the *dynamis* – the *motive force* or cause to which the change is attributed ... [p]ersona, figura, and dynamis, as functional perspective, are not just text-bound elements but, rather, are ways to analyze autobiography in terms of text and context and to account for both the reader *and* the writer’s role in the interpretation of the life narrative. (10 – 11)

Nun texto como *Anacos* o *dinamis* – quer dicer, o motivo do cambio ou transformación - é moi evidente. Defeito, ocorre non só nun, senón en catro momentos: a saída do primeiro lugar de residencia, a Guerra, o campo de concentración, o exilio. É interesante que cada etapa estexa acompañada dun novo lugar de residencia, polo que a liña narrativa adquire un extraordinario

aspecto de movemento cara un destino non fixo ou polo menos non elexido. É a falta de vontade na escolla dos lugares o que outorga un aspecto de valor e lucidez ás decisións que son narradas no que tamén podería semellar-se ao que sinala Heilbrun no seu estudo xa clásico, *Writing a Woman's Life*, como un ton "plano" e "tipicamente feminino".

No terreo máis teórico, cómpre pensarmos no xénero da memoria, na que ten relevancia non só o contado senón tamén o silenciado e a proximidade ou distancia coa que se rememora. Dende esta perspectiva, a memoria ou a autobiografía, a testemuña, representan decisións persoais máis o u menos conscientes, de incluír ou suprimir información. O historiador pode non saber certos datos, mais a persoa que conta a súa vida ten-nos todos á súa disposición. *Anacos* empeza coa nenez e a súa felicidade xuvenil do verao, os bailes, o colexio. Explica a razón da entrada na universidade da autora, quen de feito foi unha das primeiras mulleres universitarias na Galiza – cecais catro habería no seu curso, segundo fontes familiares. Só iste feito merecería un estudo máis polo miúdo, dende o punto de vista da historia da muller. Pode chocar a inclusión dos anos mozos, mais claramente a licenciada non pensaba rematar a universidade e atopar-se pouco despois sen traballo, sen patria, sen algúns dos seus fillos, sen nada. Niste senso, o "choque" torna-se contraste para os anos seguintes.

Xunto co aspecto intelectual ou académico do texto, a continuada dedicación á profesión, a autora mostra o outro punto de referencia fundamental da súa vida, que é o matrimonio. Tamén podería-se interpretar iso como algo completamente tradicional, feminino –seica en contradición cos estudos universitarios- se non fose polos acontecementos da Guerra Civil e do exilio. Quer dicir, a fidelidade ao matrimonio, a outra persoa, adquire, por así dicilo, outros matices cando os feitos que acompañan esa relación inclúen o estaren agachados nun sotarrego madrileño cando a bomba de Sepu, o teren deixado a unha filla pequena en Galiza e veren morrer a outro fillo pequeno en Valencia, ou o fuxiren a Franza a pe, con outro fillo nas costas, cruzando o Pirineo, ou estaren separados, cadanseu nun campo de concentración. Cuase

sería o alivio ou paradiso o chegaren eles a México, de non pasaren aló outras dificultades.

Cecáis por esta mesma razón – o sentimento de alivio – o exilio é unha escolma de nomes, de descripcións minuciosas da vida cotiá, con algúns nomes de outros exiliados, algunha leve mais discreta denuncia da deslealtade entre eles e comentarios sobre os mexicanos en xeral. A vida do fogar volta a aparecer, aínda que durante os diversos e obrigados traslados pola Guerra, sempre houbo un esforzo por "ter unha casa", quer dicir, ter un lugar de seu, como núcleo familiar, símbolo da supervivencia.

Sen este recoñecemento da verdade, como fidelidade a un coñecemento/acontecemento, non se podería ver o máis valioso de *Anacos*. E iso é porque a escolma feita pola autora pode dar a impresión de non sempre recoñecer a gravidade da situación. Por exemplo: No Madrid do 36, seguirá indo ao traballo na Biblioteca Nacional, despois de ver como unha señora que vai ao outro lado da rua co fillo nun carriño, cáelle unha bomba, destrozando ao neno e á nai (páxina 40 do manuscrito). Ou como tenta sacar ao fillo pequeno do escuro sotarrego a que tome o sol e outros veciños avísanna que non é aconsellábel sair á rúa por mor dos bombardeos. Nunha das saídas, lembra, que había unhas señoras a falar nunha tenda, sobree como ían opor-se aos ataques dos falanxistas (páxinas 46-47 do manuscrito). Como en outras partes do texto das suas memorias, M. Tobío Fernández non dubida en subliñar o valor desas mulleres. E de igual xeito, non dubida en denunciar a muller insolidaria, tal como unha pseudo-bibliotecaria de Orihuela ou unha monxa nun hospital francés que non se preocupa pola morte dalgún "roxo" (páxina 119). A primeira, citada con nome, a outra, anónima, fican como fitos menospreciábeis na traxectoria vital que levou ao exilio e ao duro retorno posterior.

En outras palabras, que os datos que incluí a autora como esposa van sempre unidos aos dela como muller profesional, universitaria – a da moi boa memoria, dicíanlle – e oposta ás ideas falanxistas, que inclusive se podían encontrar no seo da súa familia extensa. Por iso, aínda que haxa referencias á familia que fica na Galiza (e que durante uns anos incluí á súa filla que tivo que permanecer en Santiago polas circunstancias imprevisíbeis do estourido da

guerra) e referencias ás cousas que se perderon, aos grandes medos que se pasaron, o eu destas memorias non dubida, insistimos, non se mostra insegura e non se laia xamáis da súa situación. No ano 80, non se detecta nengún remorso polo pasado, até o terror que debeu sentir ante os moitos momentos de perigo ve-se mitigado (agás o medo no paso do Pirineo polo vieiros xiados). Mais ben atopamos unha serenidade pasmosa diante da vida que tivo que ser, unha vez tomada a primeira decisión de casar e formar un fogar cun home.

Deste xeito sería limitar o texto de *Anacos* se se analisara só en termos do xénero feminino ou do xénero testimonial, autobiográfico. *Anacos* sí pode lembrar-nos a estratexia das autoras femininas, porcerto utilizada tamén pola ilustre devanceira de María de los Angeles Tobío, Rosalía de Castro. Rosalía, lembrará-se, gostaba de disminuir o valor do que escribía, e falara das frangullas que apañaban as mulleres ao pe do banquete organizado polos homes. Nos escritos das mulleres xa lemos con coidado tanto o dito como o non dito, tanto o estilo como o estilo non empregado. Non se trata de mitificar a escrita feminina, senón de recoñecer tamén en *Anacos* as diferentes influencias á hora de deixar constancia da súa experiencia vital. A continuada atención á vida do fogar, por exemplo, non representa unha vision tradicional, de muller sometida a unha orde autoritaria, senón cómpre velo no contexto dunha guerra na que era imposíbel unha vida normal e o alimentar-se significaba o poder alimentar a un neno de meses. Por iso as referencias á súa saúde personal figuran sempre en relación á capacidade de manter ao fillo, aos fillos que levaba en brazos durante os incidentes da Guerra e da fuxida. Por iso o deber de protexelos e alimentalos era o máis importante aínda en pleno bombardeo. Mais non sería por falta de conciencia da situación, senón porque era u seu deber principal, moral. O mesmo podería dicer-se dos esforzos por adicar-se ao seu labor na biblioteca, de acudir ao traballo: as bibliotecas significaban o interese e importancia de ler, de informar-se, para un pobo en Guerra. Tamén o emprego daría o sustento económico que a familia trashumante precisaba nesas intres.

Nas suas memorias, María de los Angeles Tobío sorprende ás veces cos detalles que decide incluír. Dende anécdotas de conversas aparentemente

intrascendentes a enderezos de pensións ou descripcións xeográficas e referencias a datos culinarios, dende o pesadelo da fuxida ao exilio, o lector ten a idea dunha narradora fiel aos acontecementos lembrados, sen afán de embelecer nen falsificar a realidade. Algúns deses acontecementos resultan moi escuetamente descritos; outros que algunha vez foron contados oralmente nen son mencionados no texto ou figuran como reducidos ou reemprazados por outros máis cotiáns. Lido dende certa perspectiva, o manuscritos dos *Anacos* non ten ningún desexo de ‘impressionar’ senón de simplemente facer constar, de deixar a herdanza do que máis se merece lembrar.

Migallas ou anacos, como corpo fragmentado e parcial, as memorias de María de los Angeles Tobío aparentemente non pretendían ser publicadas nen louvadas, e sobre todo non se fixeron para seren xulgadas como documento histórico. Non tiñan o propósito de seren novela, malia teren algunhas partes valor case de ficción polo contido ou polo estilo. As marcadas valoracións anti-feixistas xunto con algúns datos sobre os mexicanos e os demais refuxiados (os bos e os menos bos) fan lembrar a literatura de resistencia (Barbara Harlow), malia as datas xa algo lonxanas da guerra e o exilio e os moitos aspectos deste último que resultan por algunha razón silenciados. As estratexias narrativas parecen dubidar ou alternar entre as tres que Long chama “telling it slant”, “telling it straight” e “telling it messy”. Nembargantes, e malia tamén o cuase desconcertante e continuado deslizar do eu entre os seus moitos papeis – filla, nai, irmá, profesional, etc. – a testemuña que ofrece no seu manuscrito inédito é a dunha traxectoria firme, recta, comprometida. Un eu que non deixa de ser en todo momento muller galega republicana. Como segue a se-lo hoxendía.

BIBLIOGRAFÍA

- Barros, Carolyn A. (1998): *Autobiography. Narrative of Transformation*, Ann Arbor: U Michigan P.
- Eakin, Paul John (1992): *Touching the World. Reference in Autobiography*, Princeton, NJ: Princeton UP.
- Felman, Shoshana e Dori Laub (1992): *Testimony. Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*, NY e Londres: Routledge.
- Gilmore, Leigh (2001): *The Limits of Autobiography. Trauma and Testimony*, Ithaca e Londres: Cornell UP.
- Heilbrun, Carolyn G. (1988): *Writing a Woman's Life*, NY: W.W. Norton & Co.
- Long, Judy (1999): *Telling Women's Lives, Subject/Narrator/Reader/Text*. NY: New York UP.
- Miller, Nancy K. (1991): *Getting Personal. Feminist Occasions and Other Autobiographical Acts*, NY e Londres: Routledge.
- Stanton, Domna C.(ed.)(1987): *The Female Autograph*, Chicago: U Chicago P.
- Sturrock, John (1993): *The Language of Autobiography. Studies in the first person singular*, Cambridge: Cambridge UP.